

AFFIKSATSIYA USULIDA YASALGAN OKKAZIONALIZMLAR

*Qurbonova Moxinur Abdusoli qizi
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi*

Annotatsiya: Affiksatsiya bu so'z yasalishining eng faol usullaridan biridir. O'zbek tilida so'zlar asosan ana shu usulda yasaladi. Okkazonalizmlar nutqiy hodisa bo'lganligi sababli uning yasalishi ham muallif tomonidan erkin tanlanadi. Maqolada okkazonalizmlarning affiksatsiya usulida yasalishi, bu borada jahon va o'zbek tilshunosligida olib borilayotgan tadqiqotlar, yechimini topmagan masalalar bo'yicha fikr yuritiladi. Maqolada qiyosiy, komponent tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Tayanch so'z va iboralar: So'z yasalishi, okkazonalizmlar, suffiks okkazonalizmlar, prefiks okkazonalizmlar, prefiks-suffiks okkazonalizmlar, lisoniy andoza, analogiya, affiks, semantik shart-sharoit, grammatik shart-sharoit.

ОККАЗИОНАЛИЗМЫ СДЕЛАННЫЕ С МЕТОДОМ АФФИКСАЦИИ

*Курбанова Мохинур Абдусоли кизи
Преподаватель Ферганского государственного университета*

Аннотация: Аффиксация является одним из наиболее активных способов словообразования. В узбекском языке слова образуются в основном таким образом. Поскольку окказионализмы являются речевым явлением, то и их создание автором является произвольным. В статье рассматриваются создание окказионализмов методом аффиксации, исследования, проведенные в этом отношении в мировом и узбекском языкознании, и нерешенные вопросы. В статье использованы методы сравнительного, компонентного анализа.

Основные слова и словосочетания: Словообразование, окказионализмы, суффиксальные окказионализмы, префиксальные окказионализмы, префиксно-суффиксальные окказионализмы, языковая модель, аналогия, аффикс, семантические условия, грамматические условия.

OCCASIONALISMS MADE BY THE AFFICTION METHOD

*Kurbanova Mohinur Abdusoli kizi
Teacher of Fergana State University*

Abstract: Affixation is one of the most active ways of word formation. In the Uzbek language, words are formed mainly in this way. Since occasionalisms are a speech phenomenon, their creation is also freely chosen by the author. The article discusses the creation of occasionalisms by the affixation method, researches conducted in this regard in world and Uzbek linguistics, and unsolved issues. Comparative, component analysis methods are used in the article.

Basic words and phrases: Word formation, occasionalisms, suffix occasionalisms, prefix occasionalisms, prefix-suffix occasionalisms, linguistic pattern, analogy, affix, semantic conditions, grammatical conditions.

Kirish. So'z yasalishi tilshunoslikning eng faol va o'zgaruvchan sathlaridan biridir. Bu sath bo'yicha jahon va o'zbek tilshunosligida ko'plab tadqiqotlar yaratilgan. Ma'lumki, okkazonalizmlar nutqiy birlik hisoblanib, rus tilshunosligida bu borada bir qancha ishlar amalga oshirilgan. A.V.Gorelkina M.Svetayevoy va A.Belogoning memuar asarlarida qo'llangan so'z yasovchi okkazonalizmlar yuzasidan ish olib boradi. So'z yasovchi okkazonal qo'shimchalarni 1) suffiks okkazonalizmlar; 2) prefiks okkazonalizmlar; 3) prefiks-suffiks okkazonalizmlar kabi turlarga ajratadi [1]. Ye.S.Stepashkina ham okkazonallarning yasalishiga oid o'z tadqiqot ishini olib borgan

[2]. O‘zbek tilshunosligida esa S.Toshaliyevaning “O‘zbek tilida okkazional so‘z yasalishi” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi okkazional so‘zlarning yasalishiga oid ilk monografik ishdir [3]. G‘ayriodatiy so‘zlar asosan tildagi barqaror (uzual) yoki tasodifiy (okkazional) andozalarga, ayon bir so‘z tarkiblanishiga o‘xshatib olish yo‘li bilan yaratiladi. Lekin o‘z lisoniy andozasi, namunasiga xos umumiy, doimiy mezonlardan chetga chiqadi: nimasi bilandir ularga o‘xshamaydi – analogiyaning tabiiy lisoniy amal qilish tarzi, morfem bog‘lashuvi (valentligi) me‘yori buziladi [3.14].

Adabiyotlar sharhi. Affiksatsiya bu so‘z yasalishining eng faol usullaridan biridir. O‘zbek tilida so‘zlar asosan ana shu usulda yasaladi. Okkazionalizmlar nutqiy hodisa bo‘lganligi sababli uning yasalishi ham muallif tomonidan erkin tanlanadi. O.To‘xtasinova tadqiqotlarida okkazionalizmlarni so‘z turkumlariga mansubligi jihatdan ot okkazionalizmlar, sifat okkazionalizmlar, fe‘l okkazionalizmlar va ravish okkazionalizmlar kabi turlarga ajratadi”[4.79].

Biz milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotidagi affiksatsiya usuli bilan yasalgan okkazionalizmlarni tahlilga tortamiz. So‘z yasovchi affikslar asosga qo‘shilib, shaxs, narsa, joy, belgi, harakat-holat kabi ma‘nolarni ifodalaydi. Dastlab ot okkazionalizmlarning yasalishida affikslarning o‘rnini ko‘ramiz.

Jumladan, -iston qo‘shimchasi ma‘lum bir millat ma‘nosini ifodalovchi so‘zga qo‘shilib, ana shu millat yashaydigan hududni ifodalovchi so‘zni hosil qiladi: O‘zbekiston, Hindiston kabi.

Bu jahliston eliga va‘zlar kor etmagay, faryod,
Bu sangin dillari tepkular ozor etmagay, faryod,
Bu osiyo sangin ustida turpo ketmagay, faryod,
Bu ko‘histon dilini kafhi xobi bitmagay, faryod,
Yotar doim farog‘atda na nanggu or g‘or etmaz.
(Abdulla Avloniy Tanlangan asarlar 1-jild)

Ijodkor jahliston so‘zini – “jaholat ostida qolgan el, ilmsizlik, ma‘rifatsizlik botqog‘iga botgan yurt” ma‘nosida qo‘llagan.

Bu mavhistonda bermas ibrat-u samar, hayhot,
Hama yo‘l ko‘rsatuchilar tama‘chi, darbadar, hayhot.

Fitrat mavhiston so‘zi orqali “egallangan hudud” (bosib olingan joy) ma‘nosini ifodalagan. Shu o‘rinda asosdagi so‘zning ko‘pligi ma‘nosini ham ifodalaydi.

Oh, mozoriston – ming - ming nomuntazam tepachalar sado nidodin xoli maxsus zamini ma‘volar (boshpana, makon). (Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlangan asarlar “Oq yolg‘ochli chinli xotun” hikoyasi)

Shu qadari borki, shaharg‘a muttasil yerlarda bog‘-u tokistonlar etib, tufroq imoratlarg‘a o‘ltirgonlari-da ko‘rilur”. (Tanlangan asarlar “Sayohat xotiralari”) Behbudiy tokzor ma‘nosida qo‘llagan.

Ma‘lumki, -don affiksi narsa-buyum otlariga qo‘shilib, ana shu narsa saqlanadigan predmetni ifodalaydi. Bu affiks okkazional otlarning yasalishida ham ishtirok etadi.

Adab bobida tanho o‘zgalar lof urmasun, oxir,
Hazil o‘rnig‘a badnom-u haqoratdonimiz bordur.
Muhandis bizda yo‘q, deb noraso so‘z demagil, notiq.
Sharorat tog‘ida mino topib olg‘onimiz bordur.

Haqoratdonimiz so‘zini “haqoratli so‘zlar” ya‘ni “hazil o‘rniga haqoratli so‘zlarimiz bor” ma‘nosida qo‘llagan. (Abdulla Avloniy Tanlangan asarlar 1-jild)

O‘rin-joy otini yasovchi -xona affiksi ham Behbudiy asarlarida okkazional so‘zlarni hosil qilishda faol qo‘shimchalardan biridir.

“Bolalar uchun tarbiyatxona (pansiyon) ochmoq kerak. Va bu tarbiyatxonalar zamoncha ham milliy va diniy ruhda bo‘lishi kerakdur”. (Mahmudxo‘ja Behbudiy “A‘molimiz yoinki murodimiz” maqolasi) Behbudiy maktablarga nisbatan

tarbiyatxona soʻzini qoʻllaydi.

Yana bir oʻrinda shifoxona soʻziga nisbatan xastaxona soʻzini qoʻllaydi.

“...yana ikki olmon, ikki fransuz, bir itolyon, bir ingliz muntazam maktabi va bir fransuz xastaxonasi bor ekan.” (Mahmudxoʻja Behbudiy Tanlangan asarlar “Sayohat xotiralari”)

“Olami Islomning aksari madrasalari shunday xarob va hasharotxonadur.” (Mahmudxoʻja Behbudiy Tanlangan asarlar “Sayohat xotiralari”) Bu oʻrinda hashorotlar koʻpligi maʼnosini kuchaytirish maqsadida ana shu atamani qoʻllaydi.

“Oshxona, taomxona, hammom, mashq va ijtimoxonalari boshqadur”. Koʻpchilik, odamlar, toʻplanadigan joyga nisbatan ana shu atamani qoʻllagan.

(Mahmudxoʻja Behbudiy Tanlangan asarlar “Sayohat xotiralari”)

Okkazonal mavhum otlar ham uchraydi. “Oradan soʻzsizlik uzoqqa choʻzila bergach, qutidor Hasanalidan soʻradi.” (A.Qodiriy “Oʻtkan kunlar”)

Yuqoridagi gapda Abdulla Qodiriy jimjitlik maʼnosini ifodalashda -lik affiksi orqali ravishdan mavhum ot yasagan.

“Qizlar maʼnolik qilib yer ostidan Kumushka qaraydilar. Majlisda bir xil maʼyusiyat. (A.Qodiriy “Oʻtkan kunlar”) -iyat affiksi orqali okkazonal mavhum ot hosil qilingan. Yuqoridagi oʻrinda maʼyuslik maʼnosi ifodalangan.

“Qizlar ipka chizilgʻan guldek uy tevatagini olgʻanlar, buning ustiga yovoshliq, uychanliq ularning tuslariga maʼnaviy bir husn va jiddiyat berib, birga yuz husn qoʻshqan edi.” (A.Qodiriy “Oʻtkan kunlar”) Bu gapda esa -at affiksidan foydalangan.

“Ertasi fotihaxonlar birlan ovora boʻlib... Xullas kalom shulki, bu tashvishlar birlan xat qilishgʻa fursat tanglik qildi.” (Hamza, Xatlar) Maʼlumki, -xon shaxs oti yasovchi affiks hisoblanib, bu gapda ham fotihaxon soʻzini yasagan.

Abdulla Avloniyning okkazonal soʻzlar yasashdagi oʻziga xosligi shundaki, u oʻz okkazonallarida fors tilidan oʻzlashgan -on qoʻshimchasini koʻp oʻrinlarda qoʻllagan. Maʼlumki, -on qoʻshimchasi bu fors tilidan oʻzlashgan boʻlib, koʻplik maʼnosini ifodalaydi.

“Butun islomiyon gʻaflatda, shaxsiylik ila magʻrur,

Xayoliga keturmaydur sira asri saodatni.” (A.Avloniy. Tanlangan asarlar I jild “Shoir ila toʻti”)

Berilgan misolda qoʻllangan islomiyon soʻzi muallif tomonidan musulmonlar maʼnosida qoʻllagan. Bu oʻrinda sifatning otlashishi roʻy beryapti, mazkur qoʻshimcha orqali sifatdan ot yasalgan oʻrinlar ham koʻzga tashlanadi.

“Boʻynini egmas kishigʻa haqni bilgon nafs uchun,

Molin isrof aylamas oliyjanobon nafs uchun.” (A.Avloniy. Tanlangan asarlar I jild “Iffatli insonlar”)

“Okkazonalizmlarning qoʻllanish chastotalarini oʻrganish shuni koʻrsatadiki, badiiy nutqda ot okkazonalizmlar eng faol. Miqdoriga koʻra, sifat okkazonalizmlar ikkinchi oʻrinda, feʼl okkazonalizmlar uchinchi oʻrinda, boshqa turkum soʻzlari esa keyingi oʻrinlarda turadi”[4]. Koʻrinib turibdiki, ot okkazonalizmlar turkumiga koʻra koʻp oʻrinlarda qoʻllanganligining guvohi boʻlamiz.

“Siza arzim budur, ey shoiron, ishqiya nazm etmang,

Qalam qosh, zulfi sunbul, sarvi qomatdan gapurmanglar!” (A.Avloniy. Tanlangan asarlar I jild “Gapurmanglar”)

Muhokama va natija. Kuzatishlar va tahlil qilingan materiallar shuni koʻrsatadiki, Abdulla Avloniy -on qoʻshimchasini shaxs otlari tarkibida koʻp oʻrinlarda qoʻllagan.

“Chiqdi boshlab “Sadoyi Turkiston”,

Oʻqungiz shavq birla, ey doʻston.” (A.Avloniy. Tanlangan asarlar I jild “Jarina muhiblarina”)

“Johilon bilgaymu nafʼi-sudini, ey olimon,

Tobakay yaxshi-yomonga yetmagay idrokimiz?” (“(A.Avloniy. Tanlangan asarlar I jild “Biz nima holdamiz”)

Yuqoridagi misollarda shoirion, do‘ston, olimon so‘zlari shoirlar, do‘stlar, olimlar ma‘nosida kelgan.

“Bu xabarlar xalq tomonidan juda oddiy, ortiqcha sovuqqonlik bilan qarshi olindilar. Bu voqi‘aga hech kim ajabsinmadi va bunda favqulottaliq ko‘rmadi. Xalq bunga haqli edi, chunki bunday tinchsizliklarni endi ko‘ra-ko‘ra juda ham o‘rganib qolg‘an.” (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”) Tinchsizliklarni okkazonalizmi esa sifatning otlashishi natijasida hosil bo‘lgan.

Yuqoridagi misolda favqulotda sifatiga ot yasovchi –liq affiksini qo‘shish orqali favqulottaliq (yangilik) okkazonalizmi hosil bo‘lgan.

Ahli majlis “to‘g‘ri topdi” adibbekning so‘zini,
“To‘g‘ri aytgan” adibbek ham pilanglatdi ko‘zini...
 (“Shamol nimadan paydo bo‘ladur”)

Bilamizki, -bek qo‘shimchasi atoqli otlarga qo‘shilib, o‘ziga xos hurmat, erkalash ma‘nosini ifodalaydi. Cho‘lpon turdosh otlarda ham qo‘llab, shakl yasovchi affikslardan ham okkazonallikni hosil qilgan.

Affiksatsiya usulida yasalgan sifat okkazonalizmlarni ham uchratamiz.

Vasvasalanishning o‘rni yo‘q, mundan so‘ng ham sizning xayrixohona kengashlaringizga, ham vujudingizga muhtojman... (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”)

Hasanalining yuziga padarona tarahhum tusi kirib, keksalarga maxsus ohangdor bir tovush bilan bekning ustidagi og‘ir yukni ola boshladi. (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”)

“Moziyga qaytib ish ko‘rish xayrlik, deyдилar. Shunga ko‘ra mavzu‘ni moziydan, yaqin o‘tkan kunlardan, tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo‘lgan keyingi “xon zamonlari” dan belguladum. (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”)

Ravish okkazonalizmlarni, -ona affiksi bilan hosil qilingan okkazonal so‘zlarni Mahmudxo‘ja Behbudiy asarlarida ko‘p o‘rinlarda uchratamiz. Bu affiks ma‘lum harakatni holatini ifodalab keladi.

Xayrullo.Xo‘sh! Choy va la‘li keltirar, choy suzar, alar tanavvul aylar, Toshmurod kirar, salomsiz beadabona.”(Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlangan asarlar “Padarkush”)

“Domulla boy va Toshmurodga‘a badbinona boqib, boshini solar”. (Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlanganasarlar “Padarkush”)

“Bu iqomatga mavt va manzilga xomushona bir karra kirildimi yana qaytmoq mumkin yo‘q.” (Tanlanganasarlar “Oqyolpog‘ichlichinlixotun” hikoyasi)

“Chung‘ichin u mahaldin mutaassufona ayrildi.”(Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlangan asarlar “Oq yolpog‘ichli chinli xotun” hikoya)

“Oxiri, loilojon suratda ochlik sababidan Shukri posho Adriani taslim etmoqchi bo‘ldi.” (Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlangan asarlar “Sayohat xotiralari”). Ma‘lumki, -lo qo‘shimchasi arabcha inkorma‘nosini ifodalovchi affiksdir.

Okkazonallar orasida fe‘l yasovchi affikslar yordamida hosil qilingan hodisalarni ko‘plab uchratishimiz mumkin. Jumladan, -la, -lan, -lash affikslari fe‘l okkazonallarni yasashda sermahsul qo‘shimchalardan biridir.

“Bizni kechirasiz,bek aka, – deb Rahmat uzr aytdi, - vaqtsiz kelib sizni tinchsizladik.

Otabek ularga yuqoridan joy ko‘rsatar ekan, yoqimlik bir vaziyatda :

Tinchsizlamadingizlar, bilaks quvontirdingizlar, – dedi, – shahringizga birinchi martaba kelishim bo‘lg‘ani uchun tanishsizlik, yolg‘izliq meni juda zeriktirgan edi.” (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”)

Yer-yer askar, to‘p, miltiq va ozuqa hamda tog‘lardek pichan anborlari.Turklarda endi ko‘zini ochdi.Kafanini bo‘ynig‘a solib, o‘lumini ko‘zga olib, mahkam yerlashmoqdadir.”(Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlangan asarlar “Sayohat xotiralari”)

“Bu shahar kundan-kun obodlashiyur.(Mahmudxo‘ja Behbudiy Tanlangan asarlar “Sayohat xotiralari”)

O‘ris shaharlariga borib savdo qilg‘uchilar Turkistonda juda oz hisobda bo‘lib, chet ellarni ko‘rgan Otabek majliska tansiqlandi. (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”)

Hujra orqa-o'ngni ajratib bo'lmisliq qorong'ilandi. (A.Qodiriy "O'tkan kunlar")
Qarshisida ulturg'an buvisining o'tkan-ketkandan qilg'an hikoyalarga erinibgina quloq berar va ko'nglini ochish uchun aytilgan qiziq so'zlariga iljayish bilan javoblanar edi. (A.Qodiriy "O'tkan kunlar")

"Ismi noshirki Obidu Mahmud,

Chiqsa shoyad muvaffaqiyatlona" (Ibrat, "Tabrik Namangondin")

Yuqoridagi misolda ham so'z tarkibida buzilish, normadan chekinish holatini kuzatishimiz mumkin.

Xulosa. Okkazonal birliklar bu nutqiy hodisa, ularni muallif o'z uslubidan, maqsadidan kelib chiqqan holatda yaratadi. Bunday birliklarning yasalishi erkin bo'lganligi sababli muallifning imkoniyati yanada yuqori. Misollarni tahlilga tortish jarayonida okkazonal birliklar ko'proq affiksatsiya usulida hosil qilinganligini guvohi bo'lamiz. Okkazonallarni hosil qilishda muallif uslubidan kelib chiqib affikslar tanlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Горелкина А.В. Словообразовательные окказионализмы в мемуарных прозаических произведениях М.Цветаевой и А.Белого: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. -М., 1999.

2. Степашкина Е.С. Окказиональное слово в публицистике А.И. Солженицына: Автореф. дис. ... канд. Филол. наук. -М., 2014.

3. Тошалиева С. Ўзбек тилида окказионал сўз ясалиши: Филол. фанлари номзоди ... дис. -Т.,1998.

4. Тўхтасинова О. Ўзбек тилида лексик окказионализмлар ва уларнинг бадий-эстетик хусусиятлари: Филол. фанлари номзоди ... дис. -Т.,2007.